

UDC 316.344.42(=163.41)(497.6)“1918/1941”

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593061M>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 4. 12. 2024.

Прихваћен: 25. 2. 2025.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВИНА (1918–1941)

ДРАГА В. МАСТИЛОВИЋ

Универзитет у Источном Сарајеву

Институт историјских наука

Стефана Немање 5, Источно Сарајево

Република Српска, Босна и Херцеговина

draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

РЕЗИМЕ: Српска политичка и интелектуална елита из Босне и Херцеговине, у периоду постојања Краљевине СХС/Југославије (1918–1929), нашла се у прилици да активно политички дјелује у новој држави, али су само ријетки од њих успјели да се у новонасталој ситуацији снађу и политички профитирају. Већина њих сматрала је да је српско национално питање 1918. године коначно ријешено, па их је отварање „хрватског питања” у Краљевини СХС нашло сасвим неспремне, а њихова збуњеност и несналажење у новим политичким околностима доводили су до тога да се до 1929. године само уклапају у суморни парламентаризам новостворене државе и затроване међувјерске и међунационалне односе, и да се од агресивног хрватског национализма, који је подстицао и каналисао римокатолички клер, бране југословенским, а не српским национализмом. Искрено прихватајући режим интегралног југословенства краља Александра, који је прокламован 1929. године, већина њих схватила је тек у другој половини 30-их година, да су у држави коју су искрено стварали и бранили у ствари били преварени од Хрвата. Њихова нереална вјера у југословенску државу паралисала је сваку акцију на стварању српског националног програма, све док за то већ није било касно, у предвечерје Другог свјетског рата.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Босна и Херцеговина, Краљевина СХС/Југославија, српска политичка елита

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, српска политичка елита из Босне и Херцеговине дочекала је сасвим растројена аустроугарским репресијама, а многи од истакнутих српских политичких и јавних радника из Босне и Херцеговине нису ни дочекали крај рата. Тако је, на примјер, идејни вођа једне од најзначајнијих и најрадикалнијих српских политичких групација прије Првог свјетског рата, која је била окупљена око листа *Народ*¹, Ристо Радуловић Ринда, свој живот завршио у логору у Араду 1915. године, а Петар Кочић, вођа друге истакнуте српске опозиционе групе у Босни и Херцеговини, окупљене око листа *Ошацибина*², умро је 1916. године. Идеолошки вођа младобосанске генерације Владимир Гађиновић отрован је у Фрајбургу 1917. године [Љубибратић 1961: 224–227; Дедијер 1966: 815–820]. Највећи број српских политичких и јавних радника био је ухапшен и затворен одмах после Сарајевског атентата или након што је Аустроугарска објавила рат Србији. Они су у прво вријеме служили као таоци да би касније били осуђени на дугогодишње затворске казне, на серији велеиздајничких процеса. Они ријетки који су имали срећу да избјегну хапшење и тортуру, попут Николе Стојановића и Душана Васиљевића, истакнутих предратних припадника „Народове групе”, активно су се укључили у рад српске и југословенске емиграције, прво у Риму, а затим у Лондону и Женеви. За ову двојицу српских политичких радника из Босне и Херцеговине карактеристично је то да су они у току рата, као чланови Југословенског одбора, сасвим измијенили своје политичке и идеолошке погледе, па су српску националну идеологију замијенили југословенском, а нису им биле стране ни републиканске идеје. То их је довело у оштар сукоб са српском владом и Николом Пашићем када је питање југословенског уједињења дошло на дневни ред 1917/1918. године. Од млађих српских националних и политичких радника у емиграцији њима се и политички и идеолошки прикључио један од младобосанаца, Перо Слијепчевић, док је једини од Срба из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору који је стао на страну српске владе био Милан Сршкић [Мастиловић 2012: 199–232]³.

Након Првог свјетског рата и стварања прве заједничке државе Јужних Словена, српска политичка елита у Босни и Херцеговини нашла се изненада у сасвим новим околностима, донекле збуњена новонасталом ситуацијом. Они који су до тада били у аустроугарским казаматима, изненада су се крајем октобра и почетком новембра 1918. године нашли у ситуацији да управљају политичким процесима као чланови Народног вијећа или Народне владе за Босну и Херцеговину. Тако је Глигорије Јефтановић постао предсједник Главног одбора Народног вијећа у Босни и Херцеговини,

¹ О настанку и политичком дјеловању групе око листа *Народ*, погледати: [Круљ 1937; Стојановић 1938; Juzbašić 1999; Мастиловић 2012].

² О настанку и политичком дјеловању групе око листа *Ошацибина*, видети: [Juzbašić 1999; Чубриловић 1934; Мастиловић 2012].

³ О процесу јужнословенског уједињења и улози српске политичке елите из Босне и Херцеговине у том процесу погледати и: [Ђорђевић 1922; Paulová 1924; Станковић 1985; Stančević 2009].

Владимир Ћоровић је постао члан Пленума Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу испред Босне и Херцеговине, а Атанасије Шола је право из затвора дошао 1. новембра 1918. године на чело Народне владе за Босну и Херцеговину [Мастиловић 2024: 41]. Високе функције у новој народној власти заузели су и други српски политички и јавни радници који су за вријеме рата, као политички сумњиви, били прогоњени од аустроугарске власти, попут Васиља Грђића, Сава Љубибратића и других.

Њихово политичко несналажење у новонасталој ситуацији најбоље се види по томе што су дозволили да се Босна и Херцеговина у политичком смислу вежу за Народно вијеће у Загребу и на тај начин уђу у састав Државе Словенаца, Хрвата и Срба, коју је 29. октобра 1918. године прогласило Народно вијеће у Загребу. Ова држава, коју нико није признао осим Краљевине Србије и то у току трајања Женевске конференције⁴, као знак добре воље Николе Пашића, требало је да обухвати све јужнословенске области монархије, рачунајући и Босну и Херцеговину, иако су ове двије покрајине само десет година раније, анексијом која је проглашена 1908. године, постале дио Хабзбуршке монархије. То у пракси није било ништа друго до покушај стварања Велике Хрватске у метежу који је настао након распада Аустроугарске. Иако су дозволили, преко својих представника, прије свега Владимира Ћоровића као члана Пленума Народног вијећа, да се Босна и Херцеговина политички вежу за Загреб, српски представници у Народном вијећу и Народној влади у Сарајеву, нису безусловно слушали наређења из Загреба. То се можда најбоље види по одлуци Народног вијећа у Сарајеву, од 3. новембра 1918, да позове српску војску да уђе у Босну и Херцеговину, што је изазвало оштре реакције у Загребу, чија је амбиција била да уз помоћ бивших аустроугарских официра формира војску Државе СХС [Šehić 1982: 174].

С друге стране, и супротно овим настојањима, одвијао се процес директног уједињења појединих срезова у Босни и Херцеговини са Србијом. Српска војска била је с одушевљењем дочекана у читавој Босни и Херцеговини, а како је Народна влада у Сарајеву била неодлучна по питању директног уједињења са Србијом, по узору на Црну Гору и Војводину, српски

⁴ Женевска конференција о принципима јужнословенског уједињења одржана је од 6. до 9. новембра 1918. године и на њој су учествовали Никола Пашић у име српске владе, представници Југословенског одбора и Народног вијећа из Загреба те српских парламентарних група. Током те конференције на Пашића је с разних страна вршен притисак да прихвати Женевску декларацију, која је предвиђала стварање Државе СХС, а која би обухватила све јужнословенске области Хабзбуршке монархије, рачунајући и оне гдје су у великој већини живјели Срби, попут Босне и Херцеговине. Такође, било је предвиђено да Конституанта донесе устав те државе који би одредио облик владавине, тј. да ли ће она уопште бити монархија или република. То је било не само грубо кршење Крфске декларације о принципима јужнословенског уједињења из 1917. године, већ и јасан знак да постоји тајни план да се Србија на крају рата „изигра без крви” [Екмечић 1989, књ. 2: 811]. Дакле, Србија ако би хтјела да се уједини с том самопроглашеном државом, морала би да стави на коцку и своју државност и своју владарску кућу. Због тога је Стојан Протић и неколико министара у српској влади на Крфу поднијело оставке, чиме је влада Николе Пашића оборена, а Женевска декларација одбачена. Нема сумње да су у све ово били умјешани и прсти разних страних фактора, попут масона, Ватикана и посебно Велике Британије, тј. „британских монархиста који би на Балкану хтјели да стварају републике” [Екмечић 1989, књ. 2: 811].

одбори Народног вијећа широм Босне и Херцеговине почели су проглашавати директно уједињење са Србијом. На тај начин чак 42 од 54 среза у Босни и Херцеговини донијели су на народним скупштинама одлуку о директном уједињењу са Србијом [Мастиловић 2012: 248]. Занимљиво је да су међу њима били и срезови већински насељени римокатоличким и муслиманским становништвом. На тај начин Босна и Херцеговина је недвосмислено ишла у правцу уједињења са Србијом, иако је Народна влада у Сарајеву била још увијек неодлучна по том питању, због чега је све више губила утицај на нижим нивоима власти. Тако је, на примјер, Народно вијеће Бањалучког округа, који је чинило више српских народних вијећа с подручја Босанске Крајине, прогласило 28. новембра 1918. године директно уједињење са Србијом и обавијестило Народну владу у Сарајеву да они признају само власт српске владе и да ће примати упутства само од ње [Мастиловић 2012: 249; Kapidžić 1963: 290]. На крају је даље активности око директног уједињења Босне и Херцеговине са Србијом прекинуло проглашење уједињења и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године. На тај начин српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини, сматрала је да је чином уједињења и стварања Краљевине СХС, њихово национално питање коначно ријешено. Само ријетки од њих сматрали су у то вријеме да је те 1918. године начињена историјска грешка и да је српски народ у тим историјским околностима био дужан створити своју националну државу. Један од њих, мостарски учитељ Јово Ђугумовић, писао је 1918. године свом пријатељу у Београд сљедеће: „Наши босанско-херцеговачки српски заступници нас су продали!? Зли језици говоре, да су још хтјели *Југословенску републику*, али је Пашић осујетио. То би још требало. Мировна конференција би још могла ту неправду и зло излијечити, али сумњам. Да је свему свијету мени Бугарин и Хрват није брат. Наше ране нијесу приватне него историјске нарави, које нијесу учињене у једном дану или једном рату, већ су никле у њиховом сјемени и њиховој вјери. Зато су дубоке и неизљечиве. Нама је требала мања, а своја кућа!” [Цитирано према: Мастиловић 2010: 452].

Након стварања прве заједничке државе Јужних Словена, српска политичка елита у Босни и Херцеговини је приступила политичком организовању, али опет чини се с великом дозом збуњености и несналажења. Они који су се током рата налазили у емиграцији, прије свих Стојановић, Васиљевић и Слијепчевић, покушали су да заједно с групом истакнутих интелектуалаца из Србије формирају Југословенску демократску лигу (ЈДЛ), која је основана у Паризу новембра мјесеца 1918. године. Њена сврха, по ријечима једног од њених оснивача Божицара Марковића, било је потпуно стапање Срба, Хрвата и Словенаца и то на максимално демократским принципима, што је и предвиђао њен програм који је написао Јован Цвијић [Мастиловић 2024: 51–52]. Иако им је Босна и Херцеговина, као изразито вјерски и национално мјешовита средина, била у центру пажње, ова странка никада није успјела да заживи ни у Босни и Херцеговини нити у другим југословенским крајевима. Када је било у питању оснивање ЈДЛ у Босни и Херцеговини Никола Стојановић је рачунао на своје предатне

политичке саборце из „Народове групе”, прије свих Васиља Грђића. Међутим, Грђић, као и остали „Народовци” у то вријеме већ трпе критике од радикала да су заједно са својим пријатељима у емиграцији радили против Србије, а посебно је у том смислу критикама био изложен Атанасије Шола. Узалуд су била упутства и објашњења Пера Слијепчевића која је слао Шоли да фронт који су они створили у емиграцији против Николе Пашића, посебно на Женевској конференцији, није био усмјерен против Србије већ против Николе Пашића и радикалске владе [Слијепчевић 2013: 245]. Култ Николе Пашића толико је био јак на простору Босне и Херцеговине да су оваква објашњења могла бити само контрапродуктивна.

Након Првог свјетског рата политичко организовање српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини одвијало се у неколико смјерова. Бивши „Народовци” определијели су се највећим дијелом за Југословенску демократску странку коју је основао Светозар Прибићевић на конференцији која је одржана половином фебруара 1919. године у Сарајеву. Политички идеал ове странке било је наднационално и натконфесионално окупљање што ширих слојева становништва на цијелом југословенском простору, засновано на демократским принципима⁵. Из Босне и Херцеговине у редовима ове странке нашли су се, осим ранијих „Народоваца”, и неки предратни истакнути српски јавни радници, тако да су најистакнутије присталице Демократске странке били Васиљ Грђић, Урош Круљ, Атанасије Шола, Саво Љубибратић, Шукрија Куртовић, Живко Њежић, прота Душан Кеџмановић и други.

С друге стране, присталице Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини почели су се окупљати око листа *Српска ријеч*, који је марта мјесеца 1919. године покренут у Сарајеву, а који ће убрзо постати званични радикалски лист у Босни и Херцеговини. Међутим, прави импулс стварању Радикалне странке у Босни и Херцеговини било је фузионисање Демократске странке са србијанским опозиционим странкама, Напредњацима и Самосталним демократама, априла мјесеца 1919. године, што је изазвало велико узбуђење у Босни и Херцеговини. Сматрајући то безмало актом издаје од стране Прибићевића, тада Демократску странку напушта, с групом истомишљеника, Милан Сршкић који ће убрзо постати вођа радикала у Босни и Херцеговини. Заједно са Сршкићем, Демократску странку су напустили и прикључили се радикалима Војислав Шола и Шериф Арнаутовић, а међу познатијим јавним личностима који су тада ступили у редове радикала били су Стијепо Кобасица, Милан Јојкић, Смаилага Ћемаловић, Славко Калуђерчић, Суљага Салихагић и други⁶.

Трећу политичку опцију која је окупљала српско гласачко тијело у Босни и Херцеговини чинио је Савез земљорадника. Ова политичка партија настала је искључиво као продукт аграрног питања, које је већ вијековима било најболније питање у Босни и Херцеговини и које није успјела

⁵ О оснивању и политичком дјеловању Југословенске демократске странке погледати: [Gligorijević 1970].

⁶ О оснивању и политичком дјеловању Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини видети: [Калуђерчић 1939; Краљачић 1973; Мاستиловић 2024].

да ријеши ни аустроугарска управа. Одмах након ослобођења Босну и Херцеговину су захватили аграрни немири, јер су озлојађени кметови у појединим случајевима почели насилним путем сами да рјешавају то питање. У таквој ситуацији влада је већ јануара 1919. године донијела *Прелиходне уредбе за припрему аграрне реформе*. Међутим, аграрно питање је убрзо постало предмет политичке калкулације свих странака у циљу придобијања подршке муслимана у Босни и Херцеговини. Огорчени оваквим односом политичких партија тежаци су се сами организовали и на скупштини у Сарајеву, која је одржана августа 1919. године, формирали Тежачку организацију, која је у прво вријеме дјеловала као надстраначка организација, да би у јуну 1920. године прерасла у политичку партију под називом Савез тежака. Ова странка убрзо ће се фузионисати са Савезом земљорадника у Србији и тако ће настати јединствена политичка организација под називом Земљорадничка странка [Гаковић 2008: 23–71].

Осим наведених политичких партија још неколико организација је окупљало српске гласаче у Босни и Херцеговини након Првог свјетског рата и оне су се у политичком смислу углавном кретале од крајње лјевице до крајње деснице. У том смислу карактеристични су били Радикално-демократски напредњаци (РАДЕНА), који су се залагали за потпуно стапање „троименог народа”. Један од њених идеолога Јово Зубовић сматрао је да треба постићи апсолутно јединство, почевши од језика, писма, књижевности, економије па чак и јединствене вјере, те на тај начин створити југословенску културу и југословенско друштво без икаквих племенских или покрајинских индивидуализама [Zubović 1918]. Другу, радикалнију политичку опцију нудили су српским гласачима у Босни и Херцеговини људи окупљени око листа *Српска зора*, а које је предводио Ђорђе Чокорило. Суштина њиховог програма била је у сљедећим ставовима Ђорђа Чокорила: „Нећемо бити задовољни све дотле док сваки српски град, свако српско село не буду безусловно саставни дио наше мајке мученице Ослободитељице, херојске Србије” [Цитирано према: Šehić 1991: 105; Мاستиловић 2024: 66]. Чокорило је са истомишљеницима, у Сарајеву, фебруара 1919. године, формирао политичку странку под називом Српска народна странка, која се кандидовала на изборима за Конституанту 1920. године, али није успјела да окупи већи број присталица и оствари озбиљан изборни резултат. Један број Срба био је ангажован и у редовима Социјал-демократске странке и Комунистичке партије Југославије. Срби муслиманске вјероисповијести у Босни и Херцеговини углавном су се сврстали у редове демократа или радикала, али се на изборима 1920. године самостално појавила и Муслиманска тежачка странка, која је у своје редове окупљала Србе муслимане [Purivatra 1977: 75]. Ипак, у муслиманском гласачком тијелу превагу ће убрзо однијети Југословенска муслиманска организација (ЈМО), и то њено прохрватско крило. Коначни расцјеп ове странке 1922. године из њених редова је уклонио просрпску струју предвођену ефендијом Ибрахимом Маглајлићем, који ће са својим присталицама потпуно напустити ЈМО и формирати нову странку Југословенску муслиманску народну организацију [Мастиловић 2024: 202].

Постоји неколико општих карактеристика политичког организовања и дјеловања Срба у Босни и Херцеговини након Првог свјетског рата, а међу првима се издваја евидентна поцијепаност гласачког тијела, што је уз изборни закон који је фаворизовао странке с већим бројем гласача, доводило до тога да Срби у Босни и Херцеговини никада у Парламенту Краљевине СХС немају број посланика који би морали имати према броју становника. С друге стране, муслимански и хрватски гласачи се све више хомогенизују око својих националних и вјерских организација, тако да, на примјер, на изборима за Конституанту 1920. године све три странке које окупљају већином српске гласаче (Југословенска демократска странка, Народна радикална странка и Савез земљорадника) имају укупно 25 посланика, док сама Југословенска муслиманска организација, захваљујући управо хомогенизацији свог гласачког тијела, има 24 посланика. Двије хрватске странке на тим изборима имале су 10 посланика, а занимљиво изгледа податак да је Комунистичка партија Југославије имала на простору Босне и Херцеговине на тим изборима чак 4 посланика, што значи двоструко више од Југословенске демократске странке [Мастиловић 2024: 135]. Слична ситуација била је и на свим осталим изборима до 1929. године с тим што су странке које су окупљале српске гласаче имале нешто другачију прерасподјелу посланичких мандата. Ако узмемо у обзир да је према попису становништва 1931. године у Босни и Херцеговини живјело 1.028.139 Срба или 44,25% од укупног броја становника Босне и Херцеговине [Мастиловић 2017: 189], онда постаје јасно да је та инфериорност у броју српских посланика из Босне и Херцеговине долазила као искључива посљедица њихове политичке разједињености.

Осим тога, та политичка поцијепаност српског гласачког тијела имала је у Босни и Херцеговини још једну видно изражену карактеристику. Наиме, Срби у Босни и Херцеговини, а првенствено њихова политичка елита, сматрали су највећим дијелом да је 1918. године њихов национално питање коначно ријешено и да је њихов национални императив у будућности не дозволити да се граница на Дрини више икада врати. Због тога се они уопште нису трудили да оснују политичку партију која би окупљала само Србе у Босни и Херцеговини, што би им давало знатно другачији положај у односу на Хрвате и муслимане. Умјесто тога, Срби у Босни и Херцеговини су се прикључивали политичким партијама чије је сједиште било изван Босне и Херцеговине, тачније у Београду. „То их је с једне стране, стално доводило у инфериоран положај према муслиманима и Хрватима, а с друге стране условило да се њихов глас у странкама којима су припадали, а чије је средиште без изузетка било у Београду, сасвим слабо чује” [Мастиловић 2024: 709]. То је можда најочигледније дошло до изражаја приликом политичких борби око доношења Видовданског устава 1921. године, када је руководство Народне радикалне странке у Београду учинило низ уступака муслиманским земљопосједницима у Босни и Херцеговини у замјену за подршку ЈМО изгласавању устава. Ово калкулисање с аграрним питањем изазвало је огорчење међу Србима у Босни и Херцеговини, па чак и међу радикалским правцима у

овим покрајинама, али су они и поред отвореног незадовољства и негодовања и даље слушали налоге страначке централе из Београда. Истини за вољу, појединци су покушавали да се отргну од тог утицаја, као, на примјер, професор Петар Иванишевић, који се приликом избора 1923. године није сложио са чињеницом да је врх Радикалне странке, као свог посланичког кандидата у Херцеговини истакао Лазара Марковића, који уопште није био Херцеговац, али је и поред тога на свим изборима био радикалски кандидат у Херцеговини. Али, овај покушај Петра Иванишевића, као и сви остали, завршио се неуспјехом, јер је култ Николе Пашића толико био јак у Херцеговини да је Стојан Протић то прокоментарисао ријечима: „Да Пашић пошаље тамо магаре, Херцеговина ће гласати” [Иванишевић 2001: 149].

Отварање „хрватског питања” у Краљевини СХС, тј. продор идеологије Стјепана Радића и његове Хрватске републиканске сељачке странке на простор Босне и Херцеговине, који је започео 1921. године, нагло је радикализовао не само политичку сцену већ и међувјерске и међунационалне односе и то у толикој мјери да се то претворило у отворену антидржавну дјелатност. На конференцији великих жупана из Босне и Херцеговине с покрајинским намјесником Љубомиром Вуловићем у Сарајеву, 7. и 8. јуна 1923. године, сви велики жупани су истакли да се након избора 1923. године стање међунационалних и међувјерских односа изузетно погоршало јер „хрватско и муслиманско становништво, под утицајем Радићеве пропаганде, као и пропаганде радикалне Радићеве прохрватске струје у ЈМО, очекује државни преврат, уз то испољавајући отворену мржњу према краљу, држави и Србима уопште” [Мастиловић 2009: 311]. За овакво стање сви велики жупани оптуживали су разорно дјеловање римокатоличког клера на простору Босне и Херцеговине. Велики жупан Врбаске области тврдио је да католички свештеници „својим моћним упливом трују наш народ католичке вјере, развијају у њему мржњу против свега што је од државе и против свега што је српско” [према: Мастиловић 2009: 312]. С друге стране, државни органи нису имали воље да се радикално обрачунају с Радићевом антидржавном дјелатношћу, а поготово не с разорним дјеловањем римокатоличког свештенства, јер би се сваки такав покушај проглашавао за напад државе на Римокатоличку цркву. Све је то омогућило Стјепану Радићу да чак и своје паравојне формације, у виду „Сељачке заштите”, које је стварао на простору Хрватске, пренесе 1924. године и на простор Босне и Херцеговине [Мастиловић 2010а: 455–460].

До 1929. године, сва отворена политичка питања, затрована вјерским и националистичким фанатизмом, знатним дијелом су парализовала сваку прогресивну политичку акцију српске политичке елите из Босне и Херцеговине, а оштра партијска сукобљавања и обрачуни постали су дио њихове политичке свакодневице. То се највише испољавало приликом избора, који су, услед сталних политичких криза, били веома чести. Није био риједак случај ни физичких обрачуна међу присталицама различитих странака, а понекад су и сами кандидати били мета физичких напада. У томе су се посебно истицале присталице Радикалне странке, које су често

и батинама „национално освјешћивали” Србе који су били присталице Демократске и Земљорадничке странке у Босни и Херцеговини, а све под паролом потребе националног јединства. Тако је, на примјер, један од заслужних националних радника и страдалника под аустроугарским режимом Васиљ Грђић, једва извукао живу главу са збора Демократске странке у Невесињу пред изборе 1925. године, када су га присталице радикала буквално прогониле да се с њим физички обрачунају [Мастиловић 2024: 304]. Међусобне оптужбе, бјесомучно блађење преко страначке штампе, па чак и физички обрачуни постали су свакодневица политичке сцене у Босни и Херцеговини до 1929. године, од чега није била имуна ни српска политичка елита и на тај начин само се уклапала у суморни парламентаризам и затроване политичке и националне односе који су започели одмах након стварања заједничке државе отварањем „хрватског питања” и разорним дјеловањем Римокатоличке цркве.

До 1929. године ти односи су већ дошли у фазу да угрожавају опстанак саме државе. Атентат Пунише Рачића 1928. године на посланике Хрватске сељачке странке, представљао је само врхунац процеса перманентног тровања не само политичких већ и националних и вјерских односа у Краљевини СХС, што је велики жупан Сарајевске области, Милан Николић, у једном писму предсједнику владе Петру Живковићу описао на сљедећи начин: „Резултати оваквог политичког оријентисања овамошњих народних маса, уз међусобну партијску борбу, с обзиром на општу, па и културну, неразвијеност тих маса – очигледно су по народно и државно јединство били само од штете. Верска и племенска мржња избијала је кроз сваку акцију, свих политичких странака. И, ништа није било у стању то стање ствари променити. Из дана у дан осећало се све више, да верски и племенски делови овамошњег народа заузимају, један према другом, јасно непријатељски став. И, држим да не претерујем кад кажем да је највећи део напора државног управног апарата у Босни и Херцеговини био стално управљен и трошен на акцију, којој је био циљ да онемогући појаву злих последица, које су се могле, при оваквом стању, очекивати међу народним масама, политички, и уопште културно заосталим, а верски и племенски претерано, готово болесно, осетљивим” [према: Мастиловић 2024: 376].

Због свега наведеног, краљев акт од 6. јануара 1929. године дочекан је међу српским народом⁷, али и међу знатим дијелом српске политичке

⁷ Можда је расположење народа најбоље описао срески поглавар из Чајнича у свом извјештају великом жупану у Сарајеву 13. јануара 1929. године: „Ослобођење 1918. год. поздравно је народ овог среза с највећим одушевљењем, тврдо уверен да је дошао крај њиховим патњама и остварена идеја за коју се је вековима крв пролевала. Као и у сваком месту, тако и у овом срезу – иако је народ једне крви и језика – нашло се је људи верским фанатизмом задојених, а смишљеном политиком вођеном по А[устро] У[гарским] властима, подјариваних на све што је српско (*divide et impera*), који су били пун изражај народној филозофији *Поштурица тори од Турчина* и презирући све што је национално, верно су служили оним који су и једне и друге подјармили. Ови су Ослобођење дочекали у највећем страху, очекујући жао за срамоту. Захваљујући благом менталитету народа овог краја и онима који су – до тада незапажени и незнани, одједанпут испливали на површину и преузели партијску команду у ново-ослобођеним крајевима, идентификујући општи интерес са личним амбицијама, а под фирмом *За добро народа*, поштеђени су ти анационални елементи благовременог

и интелектуалне елите у Босни и Херцеговини с видним олакшањем, бар према извјештајима које су са терена слали срески и обласни органи власти. Осим тога, неки од истакнутих српских интелектуалаца и политичких радника из Босне и Херцеговине, попут др Милана Сршкића и др Уроша Круља, за које се може с правом посумњати да су били чак и укључени у припреме шестојануарског режима, поготово Милан Сршкић, нашли су се у новој влади генерала Петра Живковића [Мастиловић 2024: 370]. Осим њих, шестојануарски акт краља Александра подржали су и бивши „Народовци” и касније истакнути чланови Демократске странке, попут Васиља Грђића, Атанасија Шоле, Сава Љубибратића и других, а разлоге за њихову подршку новој политици Владимир Ћоровић је видио у сљедећем: „Босански Срби, вјерујући искрено да се држава налази у опасности, трудили су се да помогну Краљево настојање за стишавањем политичких страсти” [Ћоровић 1939: 68]. Слично мишљење имао је и један од судионика тих догађаја, Ристо Грђић, иначе братић Васиља Грђића, који каже: „Све оне огромне моралне снаге, које је српски народ развио од 1903. до 1918. године, упропашћене су наopakим радом наших политичких партија. И док су се Хрвати, Словенци, па и Муслимани груписали и развијали, Срби су се клали између себе и разједињавали, да би тако растројени дочекали судбоносне догађаје који су дошли. Није онда нимало чудно, ако су Васиљ и његови другови, сити партијског преганања и оргијања, с олакшањем на души примили шестојануарски режим, надајући се да ће он донети нешто боље” [Грђић 2012: 94].

Због тога је краљ Александар и његово интегрално југословенство прокламовано шестојануарским актом 1929. године добило подршку већине српских политичара и интелектуалаца из Босне и Херцеговине, па чак и онда када нису били задовољни неким рјешењима која је прокламовао тај режим. Такав је, на примјер, био случај, са *Законом о називу и њогјели на уйравна њогручја*, од 3. октобра 1939. године, којим је Краљевина СХС промијенила име у Краљевина Југославија, а читава земља била

и праведног народног гњева и одмазде [...] Сва та радост повремено је хладнела и код заслужних људи расло разочарење, док је деструктивни елеменат ликовео, јер су лажне народне вође – под паролом *Заборавимо њрошлост, њледајмо на бугуђност* – својим радом из године у годину доказивали све више да припремају будућност исту, ако не и гору од прошлости [...] Људи који су морали бити елиминисани чак из друштвене заједнице, као такве, на које је и пре, а нарочито за време рата, много народне клетве пало, због чијих је дела маса сирочади остало без свога хранитеља и место одмазде за своја недела, долазе на одговорне положаје у оној Држави, против које су се свим силама борили [...] Дочепавши се положаја, а видећи да их ни за ранија недела глава није заболела, наставили су свој – Ослобођењем – прекинути рад [...] Народ овог среза, с великим стрпљењем сносио је све те недаће, у почетку обмањиван обећањима појединих партијских ђилкоша, а кашње, уверивши се да је све то пресипање из шупљег у празно, повукао се сам у себе и ћутао [...] Народ, морално уништен, материјално посрнуо, постао је апатичан према свему [...] Вест да је Њ. В. учинило крај досадашњој политичкој трговини примљена је са неописивом радошћу, али и са зебњом, да то није каква крилатица, јер су кроз десет година стално обмањивани, доста напајани празним обећањима и идеалним – никад неостварљивим програмима. Када је вест потврђена, настало је опште народно весеље и на све стране чули су се узвици: Сад тек доживесмо ослобођење. [...] Сви моле Бога да би систем нове управе остао трајан, јер је биланс десетогодишњег парламентарног рада поразан [...]” [према: Мастиловић 2024: 374] (*курзив ДМ*).

административно подијељена на девет бановина. Том приликом, Мостар и долина Неретве ушли су у састав Приморске бановине, чије је сједиште било у Сплиту, што је изазвало огорчење код српских политичара и интелектуалаца из Мостара. Међутим, њихови протести нису уродили плодом, а у том смислу није помогао ни меморандум, који је саставио Владимир Ђоровић, и у коме су изнесени аргументи зашто Мостар и долина Неретве треба да уђу у састав Зетске, а не Приморске бановине [Мастиловић 2024: 407]. Само мањи број српских политичара из Босне и Херцеговине попут протера Душана Кеџмановића из редова самосталних демократа, те Милана Јојкића и Косте Мајкића из редова радикала, као и Бранка Чубриловића, Милоша Тупањанина и Чедомира Кокановића из редова „земљорадника”, нису подржали шестојануарски режим и ставили су се у отворену опозицију према њему [Мастиловић 2022: 202]. Ипак, већина српских политичара искрено је била ријешена да подржи политику интегралног југословенства што се види и по њиховом учешћу на првим изборима одржаним након враћања уставног стања у Краљевину Југославију, септембра 1931. године. Иако је нови изборни закон предвиђао само једну, земаљску изборну листу, чији је носилац био предсједник владе Петар Живковић, што је значило увођење ограниченог парламентаризма, ипак су се на његовој листи нашли бројни истакнути српски политички радници из Босне и Херцеговине, који су раније припадали различитим политичким странкама, а често били и међусобно супротстављени. Тада су из редова српских политичких радника из Босне и Херцеговине за народне посланике, између осталих, били изабрани и Милан Сршкић, Васиљ Грђић, Шукрија Куртовић, Богољуб Кујунџић, Авдо Хасанбеговић, Петар Иваншевић, Тодор Лазаревић, Живко Даниловић, Бошко Зељковић, Симо Маријанац и други [Сокић 1935: 289–294]. Такође, сви они приступили су у редове Југословенске радикално сељачке демократије (ЈРСД), режимске странке која је основана убрзо после избора 1931. године. Нешто касније, између осталих, у политички живот Краљевине Југославије укључили су се као сенатори још неки од познатих српских политичких радника из Босне и Херцеговине, попут Атанасија Шоле, Сава Љубибратића и Васа Глушца. У овом периоду потпуну политичку афирмацију доживио је и вођа босанских радикала Милан Сршкић, који је 1932. године постао и предсједник владе Краљевине Југославије.

За то вријеме нису мировали ни опозиционари из редова српске политичке елите из Босне и Херцеговине, међу којима су били најагилнији представници ранијег Савеза земљорадника, попут Бранка Чубриловића, Милоша Тупањанина и Чедомира Кокановића. Њихов политички рад био је усмјерен на узбуњивање сељака и изазивање незадовољства стањем у земљи, а у својим политичким комбинацијама и опозиционој борби нису се либили да ступе у сарадњу и са својим ранијим политичким опонентима. Тако су се, на примјер, на једном тајном састанку у Бањој Луци, 1932. године, који је имао за циљ организовање протеста приликом отварања споменика Петру Кочићу у Бањој Луци, нашли перјаница Савеза земљорадника Чедо Кокановић, бивши радикал Коста Мајкић и познати хрватски

екстремиста и усташки идеолог Виктор Гутић [Микић 2006: 81]. Њихово опозиционарство, које понекад није имало границе, навело је и краља Александра да бану Милосављевићу једном приликом каже: „Став највећег дела католичког свештенства, а нарочито тих које су окупили око себе Гарић и Шарић, познати непријатељи наше данашње државе, ни најмање ме не изненађује. Али, желео бих да знам: какви су то несретни Срби из Босанске Крајине, који се не радују подизању и њиховог ужег краја? Зар је њихова партијска заслепљеност достигла такве размере, да од ње губе не само здрав разум и љубав за своју ужу домовину, већ и свој национални осећај? Заиста нечувено и жалосно, али поучно; поучно је и за мене, нарочито за Вас, који радите у области у којој има таквих изрода” [Милосављевић 1996: 56].

Смрт краља Александра 1934. године означила је не само почетак краја политике интегралног југословенства, већ и нове још теже политичке кризе. Римокатолички клер, предвођен надбискупима Шарићем у Сарајеву и Гарићем у Бањој Луци, бјесомучно је сијао мржњу међу својим вјерницима и то према свему што је српско и православно. Снажна полуга за такво дјеловање била је организација Католичка акција која је окупљала већи број католичких друштава од којих су била најбројнија друштва Крижара и Крижарица. Према неким истраживачима Католичка акција је окупљала готово читаво одрасло римокатоличко становништво у Краљевини Југославији, осим нешто интелектуалаца по градовима [Екмечић 2007: 413]. Управо захваљујући том широком покрету Католичке акције, Римокатоличка црква у Краљевини Југославији била је „главна идеолошка и политичка снага процеса кроатизовања сељака и њихове политичке конверзије од католика у Хрвате” [Екмечић 2007: 412]. Нешто касније, захваљујући надбискупу Алојзију Степинцу, Католичка акција је 1936. године реформисана у Чисту католичку акцију и постала најважнији фактор усташизације хрватског друштва пред Други свјетски рат [Екмечић 2007: 415; Мاستиловић 2022а: 417]. Сарајевски надбискуп Иван Шарић још прије тога одржавао је блиске контакте с усташким покретом и чак давао моралну и материјалну подршку њиховим терористичким акцијама у земљи и иностранству, као што су, на примјер, биле терористичке акције изведене у Сарајеву и на прузи код Какња дан након убиства краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. године. Полицијски органи убрзо су установили постојање усташке терористичке организације у Босни и Херцеговини коју је на разне начине помагао надбискуп Шарић. Он је чак својим каналима успио да преко Сарајева и Дубровника пребаци у Италију терористу Тому Гргића који је 1933. године припремао атентат на краља Александра и био одговоран за постављање експлозивних направа у Сарајеву [Мастиловић 2022а: 420].

Збуњени новом провалом хрватског национализма, а посебно разочарани неискреним југословенством великог броја хрватских политичара, српски политичари из Босне и Херцеговине су и даље, са задивљујућом упорношћу, настојали да бране политику коју је прокламовао краљ Александар 1929. године. На тај начин, највећи број њих себе је изнова довео на

маргине државне политике, која се мијењала брже него што су они могли и хтјели да схвате и прихвате. Долазак Милана Стојадиновића на власт 1935. године и његов нови политички курс, који је подразумијевао формирање владе од представника радикала окупљених око Главног одбора, те Југословенске муслиманске организације Мехмеда Спаха и Словенске људске странке Антона Корошеца, у потпуности је збунио, али и разочарао српску политичку елиту која је и даље у свом претежном дијелу слиједила курс Југословенске националне странке (бивше ЈРСД). Због тога и стварање нове режимске странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), састављене од три наведене партије које су чиниле владу, Срби из Босне и Херцеговине нису дочекали с радошћу, поготово што је убрзо постало јасно да је кормило цјелокупне политике у Босни и Херцеговини, нови премијер Милан Стојадиновић препустио Мехмеду Спаху, вођи Југословенске муслиманске организације. Та чињеница довела је до значајних компликација на политичкој сцени, посебно када су у питању биле Босна и Херцеговина, али и значајне импликације на међуљудске односе у овим покрајинама, поготово када су Спахове присталице, „гладне власти” послје дугог опозиционог дјеловања, почели да показују знаке реваншизма. У новим политичким односима посебно су страдали Срби муслиманске вјероисповијести на простору Босне и Херцеговине, према којима су Спахове присталице биле посебно нетолерантне. Због свега тога, ЈРЗ међу Србима у Босни и Херцеговини никада није имала значајнијег упоришта, иако су двојица главних протагониста политике Милана Стојадиновића међу Србима у овим областима, др Бранко Калуђерчић и др Богољуб Кујунџић, улагали значајне напоре да што више српских бирача окупе око ове странке. Ипак, ни они сами нису били задовољни чињеницом да муслимани имају више мјеста у влади и власти од православних Срба, којих је и тада било више него муслимана у Босни и Херцеговини [Мастиловић 2024: 712]. Иако поцијепана у неколико међусобно супротстављених фракција и без већег политичког утицаја, Југословенска национална странка, која је барем декларативно заступала политику интегралног југословенства, задржала је у својим редовима један број српских политичара из Босне и Херцеговине, углавном оних који су и даље вјеровали у политику интегралног југословенства. Међутим, када је 1938. године уже руководство ЈНС у Београду одлучило да на изборима 1938. године ова странка наступи на опозиционој листи др Влатка Мачека, то је значило и почетак краја ове странке, бар када је у питању Босна и Херцеговина. Након тога, један за другим, ову странку су напустили готово сви њени угледнији чланови из Босне и Херцеговине, прије свих др Урош Круљ, а затим Васо Глушац, Авдо Хасанбеговић, Васо Јовановић, Шукрија Куртовић, Јово Поповић и други [Мастиловић 2024: 608–609]. Због тога ће у наредном периоду као најактивнији представник ове странке у Босни и Херцеговини бити Доброслав Јевђевић. Избори 1938. године били су јасан показатељ све штетности коју је имала поцијепаност српског гласачког тијела. Тако је, на примјер, од укупно 15 посланика у Дринској бановини изабраних на Стојадиновићевој листи ЈРЗ било 11 муслимана и 4 Србина, а на листи

Влатка Мачека 2 Хрвата и 1 Србин, док листа ЈНС у Дринској бановини није освојила ниједан посланички мандат [Мастиловић 2024: 611].

Пад владе Милана Стојадиновића и долазак Драгише Цветковића на власт 1939. године за српску политичку и интелектуалну елиту, али и за читав српски народ у Босни и Херцеговини, представљао је почетак нове етапе политичке и националне неизвјесности, али и врхунац разочарења у југословенство. Споразум Цветковић–Мачек 1939. године, којим је створена Бановина Хрватска, а којој су припали и неки дијелови БиХ, прије свега је мобилисао и хомогенизовао муслимане који су сада постали једнодушни у захтјевима за аутономијом ових области, што је додатно закомпликовало ситуацију, јер је сада српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине или бар њен највећи дио, морао да води борбу на два колосијека. С једне стране, они су морали да доказују да су хрватске претензије на ове покрајине мегаломанске и неоствариве, а с друге стране морали су да се боре против једнодушног захтјева муслимана за аутономијом, што је за Србе практично значило повратак границе на Дрини, а то је у политичком погледу била њихова највећа ноћна мора. Чак и они који су подржавали Споразум, попут Доброслава Јевђевића, који у то вријеме постаје најагилнији политичар из редова ЈНС у Сарајеву, били су против аутономије Босне и Херцеговине, а у том погледу једино се издвајало неколико појединаца из редова Срба, који су подржавали идеју о аутономији. Један од њих, вођа сарајевских радикала Душан Јефтановић у томе је видио могућност да се српски народ у Босни и Херцеговини уједини и изнова политички и национално хомогенизује као у периоду аустроугарске окупације. Једини од српске политичке елите из Босне и Херцеговине који је успио да се „угура” у Споразум и то мимо знања и сагласности своје странке и тако себи обезбиједи министарско мјесто у Влади Цветковић–Мачек био је Бранко Чубриловић.

Србе западно од Дрине посебно је бољела чињеница да у вријеме када се у Београду најдиректније рјешавало о њиховој судбини нико од истакнутих српских политичара или интелектуалаца из Босне и Херцеговине није био укључен, па чак ни обавијештен о току преговора. У њих није био укључен ни тада једини Србин из Босне и Херцеговине који је био у Влади Драгише Цветковића, др Бранко Миљуш. У својим сјећањима објављеним након Другог свјетског рата, Миљуш такође тврди да он није био упознат с преговорима које су водили Цветковић и Мачек, јер Цветковић тада уопште није сазивао сједнице владе нити министре обавјештавао о току и садржају преговора. Када је послѣ више безуспјешних покушаја успио да дође до предсједника владе и изнесе му своје мишљење Миљуш је од Цветковића добио слѣдећи одговор: „Докле ћете нам ви, Срби из Босне, ометати споразум са Хрватима” [Миљуш 1957: 3]⁸.

⁸ А како су изгледали ти преговори, најбоље је можда објаснио Владимир Ћоровић: „Разграничење Бановине Хрватске извођено је не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван Приморске и Савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ниједног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило да је

Споразум Цветковић–Мачек мобилисао је и оне српске интелектуалце из Босне и Херцеговине који су себе сматрали за највјерније тумаче интегралног југословенства, попут Николе Стојановића и Владимира Ћоровића. Сматрајући да је 1918. године српско национално питање на Балкану коначно ријешено, српска политичка и интелектуална елита, па и она из Босне и Херцеговине, сматрала је да је њен главни задатак одбрани тековине стварања југословенске државе, па се агресивном и све агресивнијем хрватском национализму супротстављала не српским већ југословенским национализмом. Осим тога, стварање југословенске државе, а посебно нереална вјера у њу, довела је до тога да српска и интелектуална и политичка елита не сматра за сходно да ствара било какав национални програм, што се убрзо испоставило као погубно. Истини за вољу, неки од највећих југословенских ентузијаста, попут Стојановића и Ћоровића, почели су тридесетих година схватати своје заблуде из 1918. године и преко Српског културног клуба у Београду настојали исте превазићи и поправити националну штету која је те године учињена. Поједини савременици тих догађаја, попут Драгољуба Јовановића, тврде да су кључну улогу у формирању Српског културног клуба имали управо двојица Срба из Босне и Херцеговине, Никола Стојановић и Владимир Ћоровић. „Дуго смо Слободана Јовановића оптуживали за ту успешну, али не добру акцију, јер нисмо знали да је он био само фирма, да је мотор био Влада Ћоровић, а главни шеф Никола Стојановић” [Јовановић 2008: 446]. Осим њих двојице, у Српском културном клубу били су активни и још неки српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, попут др Риста Јеремића, др Васа Чубриловића, вајара Сретена Стојановића и још неких. Иако формиран 1937. године, Српски културни клуб није показивао веће активности све до 1939. године и стварања Бановине Хрватске, када је коначно српским интелектуалцима постало јасно да морају формулисати српске националне циљеве и омеђити српски национални простор у Краљевини Југославији, у који су Хрвати већ били дубоко зашли и непрестано тражили још више. Међутим, чини се да су позиви за јединством српског народа и српских политичких партија у Краљевини Југославији

847.000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421.000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске земље, онда су се позивали на своје историјске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историјске државе и који је по својој традицији сав „словенски”, а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историјском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор. Таква недоследност и неправичност изазвала је с правом протесте, који су се појачавали тим више, што је у новим областима уведен антисрпски режим. Побијени су и прогоњени многи људи, разбијене или онемогућене њихове установе, створено расположење за њихово потискивање и уклањање. С хрватске се стране и наглашавало да је то граница националног поседа и националне државе. И што је још горе, с најодговорније њихове стране подвлачило се да је ово само етапа и да они имају нових претензија. Стављају у покрет, да добију Барању и северну Бачку, а свим средствима доказују да су босански муслимани само Хрвати и да бановина Хрватска има права на нове срезове у Босни” [Ћоровић 2010: 746].

и посебно гесло „Јако Српство – Јака Југославија” дошли сувише касно. На крају су ти заслужни национални борци и признати интелектуалци, који су 1918. године стајали непоколебљиво на позицијама југословенског национализма, па чак ако је било потребно и против Николе Пашића и српске владе, доживјели да њихов часопис *Српски глас* буде забрањен и то у сред Београда, што је на захтјев Влатка Мачека, јула мјесеца 1940. године, извршио министар унутрашњих послова Станоје Михалчић [Мастиловић 2024: 608–609]. А разлог за забрану *Српског гласа* лежао је у чињеници што је он из броја у број извјештавао о терору који се над Србима систематски проводио у границама новоформиране Бановине Хрватске.⁹ Пошто им је било забрањено да се оглашавају у свом часопису, српски интелектуалци окупљени око Српског културног клуба могли су још само да једном брошуром објасне зашто је забрањен *Српски глас*, гдје, између осталог, кажу: „Данашњи диктатор Југославије д-р Владко Мачек захтевао је забрану... Остали Срби министри у влади нису прстом макли, нису глас свој дигли, јер им је министарски положај важнији од националних и државних интереса, и јер вјерују да ће удварањем и савијањем кичме умиловити и одобровољити д-р Влатка Мачека. Срби су крв и животе немилицие давали за Југославију, Србија је пола становништва, своје име, своје заставе жртвовала, сву своју снагу поклонила, цело српство је све жртве поднело за Југославију. А друштво д-р Влатка Мачека је одмах после рата све своје снаге и сав свој рад посветило само једном послу: да сруши главну снагу и главни стуб Југославије: Србе. Клеветама о хегемонији и ’израбљивању’ су нас окаљали, фразама о споразуму и братској сарадњи су нас обманули, нашом широкогрудошћу и поверењем дошли на власт... Српски глас, глас Срба је забрањен” [Аноним 1940: 5–6]. Из ових редова очигледно је да су некадашњи искрени југословенски прегаоци из редова српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине, а посебно Стојановић и Ћоровић, на крају схватили да су их Хрвати врло вјешто преварили у првој југословенској држави, али је за било какву акцију већ било касно.

Над Југославијом се све више надвијала опасност од њемачке инвазије, а једино што су истакнути појединци из редова српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине још могли да ураде, било је то да учествују у демонстрацијама против приступања Југославије Тројном пакту и у пучу од 27. марта, због чега су неки од њих касније изражавали

⁹ О том терору, између осталог, свједочи и једно писмо које је Смаилага Ђемаловић упутио из Мостара Лазару Марковићу, а у коме се, између осталог, каже: „У задње вријеме Срби у Мостару, како православни тако и муслимани проживљавају многе неугодне дане... иако је Мостар град у коме има само 25% католика, ипак су данашњи властодршци успјели да разјуре све Србе који су били на срезу и сада је цио срез остао без иједног Србина чиновника. Оваква ситуација на срезу није била ни за вријеме Аустрије... У овдашњој гимназији, у којој има преко 40 наставника, остала су свега три Србина... напомињем да у мостарској гимназији има свега 30% ђака католика. Нарочито су извргнути прогонима Срби муслимани, јер их без икаквог разлога премјештају, а у задње вријеме почели су да отпуштају... ни у једној овдашњој школи, а нарочито у гимназији, не смије нико рећи да је југословен, а писање ћирилицом онемогућује се чак и Србима православне вјере... Ви истина нисте криви да је Мостар ушао у Хрватску Бановину, али сигурно смо ми још мање криви, и зато је дужност свакога Србина да нас помогне” [према: Мастиловић 2024: 697].

и кајање, имајући пред очима све страхоте које су задесиле српски народ у Другом свјетском рату. Тако је, на примјер, Ристо Грђић након Другог свјетског рата писао: „Тога дана сам и ја изашао на београдске улице да манифестујем радост што је Југославија спасила своју част и свој образ. Данас ми се чини да ни ту нисам био политичар. Да је наша земља сачувала неутралност, сачувало би се преко милион српских глава” [Грђић 2012: 304–305]. Неки од српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине сматрали су да се у току Другог свјетског рата могу поправити кобне грешке учињене 1918. године. Један од њих био је и Стеван Мољевић, који је јуна мјесеца 1941. године у Никшићу писао свој програм под насловом *Хомојена Србија*. Имајући већ пред очима ужасне покоље херцеговачких Срба који су се током јуна мјесеца одвијали у његовој непосредној близини, он је, између осталог, писао: „Основна грешка у нашем државном уређењу била је што 1918. г. нису биле ударене границе Србије. Та се грешка мора исправити, данас или никад те се границе данас морају ударити, и оне морају да ухвате цело етничко подручје на коме Срби живе са слободним излазима на море и све српске области које су надомак мора” [цитирано према: Мاستиловић 2024: 702]. Међутим, Мољевић тада очигледно није схватао да повратка на 1918. годину више неће бити.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аноним (1940). *Зашићо је забрањен „Српски џлас”*. Београд [б. и.].
- Гаковић, Милан (2008). *Савез земљорадника (Земљорадничка сџранка) 1919–1941*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Грђић, Ристо (2012). *Зайиси из Херцеговине: Усјомене јосланика и ујравника канцеларије српске јайријарције*. Истражио и за штампу приредио Милош Спајић. Београд: „Филип Вишњић” и Гацко: Просвјета.
- Ђорђевић, Милан П. (1922). *Србија и Јујословени за време рајта 1914–1918*. Београд: Свесловенска књижара.
- Екмечић, Милорад (1989). *Сјваране Јујославије*, II. Београд: Просвета.
- Екмечић Милорад (2007). *Дујо крејтане између клања и орања: Истјорија Срба у Новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Иванишевић, Петар (2001). *Доживљаји и усјомене*, Београд: Архив Српске академије наука и уметности и Нови Сад: Архив Војводине.
- Јовановић, Драгољуб (2008). *Медаљони*, књ. IV, Београд: Службени гласник.
- Калуђерчић, Славко (1939). *Радикали и Босна. Радикалски календар: јолијички алманах*, за 1939. годину, Београд.
- Краљачић, Томислав (1973). *Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини. Годишњак Друштва истјоричара Босне и Херцеговине*, година XIX, 205–228.
- Круљ, Урош (1937). *Народова група, њен рад и идеологија. У: Гласник јујословенској професорској друштва*, јули – август 1937, књ. XVII, свеска 11–12.
- Љубибратић, Драго (1961). *Владимир Гађиновић*, Београд: Нолит.
- Мастиловић, Драга (2009). *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвајта и Словенаца*, Београд: „Филип Вишњић”.
- Мастиловић, Драга (прир.) (2010). *Једно виђење јужнословенског уједињења 1918. године (Јово Ђугумовић, Миле Вујадиновић)*. *Гласник Архива и Друштва архивских радника Републике Српске*, II(2): 447–454.

- Мастиловић, Драга (2010а). Радићеви борбени одреди „Селџачка полиција” у Босни и Херцеговини 1924. године. *Гласник архива и Друштва архивских радника Републике Српске*, бр. 2.
- Мастиловић, Драга (2012). *Између српства и југословенства: Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Бања Лука: Арт Принт.
- Мастиловић, Драга (2017). *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске и Удружење Српско-руски мост.
- Мастиловић, Драга (2022). Сарајевска политичка елита и завођење шестојануарског режима 1929. године, *Зборник радова Филозофског факултета* (Приштина – Косовска Митровица), ЛП(1): 193–210.
- Мастиловић, Драга (2022а). Крст и кама (Надбискуп Иван Шарић, римокатолички клер и страдање Митрополије дабробосанске 1941. године). У: *Осам вијекова Миштрополије дабробосанске: зборник радова са научног скупа* (Фоча, 1–3. октобар 2021) / [приредили Дарко Р. Ђого, Ведран Голијани, Владан Бартула]. Пале: Филозофски факултет и Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”, 411–434.
- Мастиловић, Драга (2024). *Српска политичка елита из Босне и Херцеговине и југословенска краљевина (1918–1941)*. Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске; Источно Сарајево: Институт историјских наука и Филозофски факултет.
- Микић, Ђорђе (2006). Бан Милосављевић у политичком животу Врбаске бановине. У: *Светислав-Тиса Милосављевић: зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци* 16. октобра 2004. Године. Бања Лука: Институт за историју, 73–91.
- Милосављевић, Светислав Т. (1996). *Сусрети са краљем: 1929–1934*. Приредили Небојша Радмановић, Верица Стошић и Душан Вржина. Бања Лука: Општина и Архив Републике Српске.
- Миљуш, Бранко (1957). *Споразум 1939 године*. Windsor: Avala.
- Слијепчевић, Перо (2013). *Белетристички радови и преписка*, збирка: Сабрана дјела Пера Слијепчевића, књ. 9, Приредио Радован Вучковић. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске; Београд: Свет књиге,
- Сокић, Милоје М. (1935). *Стијашница избора народних посланика: за Прву југословенску Народну Скупштинину: одржаних 8 новембра 1931. год.* Београд: Штампарија „Југославија”.
- Станковић, Ђорђе Ђ. (1985). *Никола Пашић и Југословенско питање*, I–II, Београд: БИГЗ.
- Стојановић, Никола (1929). Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. године. У: Група аутора, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. Сарајево: Издање Обласног одбора Народне одбране, 167–181.
- Ђоровић, Владимир (1939). *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*. Београд: Просвета.
- Ђоровић, Владимир (2010). *Историја Срба*. Београд: Alba Graeca book.
- Чубриловић, Бранко (1934). *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука – Загреб [б. и.].
- Dedijer, Vladimir (1966). *Sarajevo 1914*. Beograd: Prosveta.
- Gligorijević, Branislav (1970). *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Juzbašić Dževad (1999). *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kapidžić, Hamdija (1963). Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, knj. III, 147–328.
- Paulová, Milada (1924). *Jugoslavenski odbor: (povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918.)*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga.
- Purivatra, Atif (1977). *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stanković, Đorđe (2009). *Srbija i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik.

- Šehić, Nusret (1991). *Bosna i Hercegovina: 1918–1925: privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Šehić, Nusret (1982). Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske. *Prilozi (Institut za istoriju u Sarajevu)*, 19: 163–202.
- Zubović, Jovo (1918). *Jedinstvo i sloboda: predavanje, držano 21. novembra 1918. na javnoj Skupštini južnoslavenske ra-de-na omladine*, Sarajevo: Južnoslavenska ra-de-na omladina.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/12/4

Accepted: 2025/2/25

SERBIAN POLITICAL ELITE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA
AND THE YUGOSLAV KINGDOM (1918–1941)

by

DRAGA V. MASTILOVIĆ

University of East Sarajevo
Institute of Historical Sciences
Stefana Nemanje 5, East Sarajevo
Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina
draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

SUMMARY: During the existence of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia (1918–1929), the Serbian political and intellectual elite from Bosnia and Herzegovina found themselves in a position to actively participate in the new state. However, only a few managed to successfully navigate the newly formed political landscape and benefit from it. Most of them believed that the Serbian national question had been definitively resolved in 1918. As a result, they were unprepared for the emergence of the “Croatian question” in the Kingdom of SHS. Their political disorientation led them to passively accept the unstable parliamentary system of the new state, shaped by deepening interreligious and interethnic tensions. By 1929, in response to aggressive Croatian nationalism, which was encouraged and directed by the Roman Catholic clergy, they began to defend themselves not through Serbian nationalism but through Yugoslav nationalism. Sincerely embracing King Alexander’s policy of integral Yugoslavia, proclaimed in 1929, most of them only realized by the late 1930s that they had been politically deceived by the Croats. Their unrealistic faith in the Yugoslav state prevented them from forming an independent Serbian national program—until it was too late, on the eve of World War II.

KEYWORDS: Bosnia and Herzegovina; Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Kingdom of Yugoslavia; Serbian political elite